

INTERTEKSTUALLIK: NAZARIY ASOSLAR VA BADIY MATNDA NAMOYON BO'LISHI

Tilavova Iroda hamro qizi

Taqqiqotchi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23375249>

Annotatsiya. Maqolada intertekstuallik tushunchasining shakllanishi, nazariy asoslari va badiiy matndagi estetik vazifalari tahlil qilinadi. Hodisa M. Baxtinning dialogizm g'oyasiga tayanib, Yu. Kristeva tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan va R. Bart, J. Jenett, M. Riffater kabi olimlar ishlarida rivojlantirilgan. Maqolada intertekstning asosiy shakllari (iqtibos, ishora, allyuziya, parodiya) yoritiladi hamda ularning Sharq poetikasidagi iqtibos va talmeh san'ati bilan aloqasi ko'rsatiladi. Nazariy xulosalar Luqmon Bo'rixonning "Imom Moturidiy" romanida Qur'on oyatlari va hadislardan foydalanish misolida asoslanadi. Natijada intertekstuallik matn mazmunini boyituvchi, voqealar rivojiga xizmat qiluvchi va asarning g'oyaviy yaxlitligini ta'minlovchi poetik vosita ekani ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: intertekstuallik, intertekst, dialogizm, iqtibos, ishora, talmeh, transtekstuallik, Qur'on oyatlari, hadis, "Imom Moturidiy" romani.

Annotation. The article examines the formation, theoretical foundations and aesthetic functions of intertextuality. The concept was introduced into scholarship by Julia Kristeva on the basis of Mikhail Bakhtin's idea of dialogism and was developed further by Roland Barthes, Gérard Genette and Michael Riffaterre. The study outlines the main forms of intertext (quotation, allusion, parody) and shows how they relate to the Eastern poetic tradition of quoting scripture and to the device of talmeh (allusion). The theoretical conclusions are tested on Luqmon Bo'rixon's novel "Imom Moturidiy", which draws on Qur'anic verses and hadiths. The article concludes that intertextuality enriches the meaning of a text, drives the plot, reveals character and secures the ideological and artistic unity of a work.

Keywords: intertextuality, intertext, dialogism, quotation, allusion, transtextuality, Qur'anic verses, hadith, the novel "Imom Moturidiy".

Hech bir badiiy matn bo'shliqda yaratilmaydi: u o'zidan oldingi matnlar, an'analar va madaniy xotira bilan doimiy aloqada bo'ladi. Shu aloqani o'rganuvchi tushuncha – intertekstuallik XX asr 60-yillari oxirida ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lsa-da, uning mohiyati adabiyot tarixi kabi qadimiydir [1; 2, B. 85]. Bugungi adabiyotshunoslikda bu tushuncha matnni nafaqat alohida butunlik, balki boshqa matnlar bilan "suhbat"dagi ochiq tizim sifatida o'qish imkonini beradi [3].

O'zbek adabiyotshunosligida intertekstuallik masalasi ko'proq iqtibos san'ati, tazmin va talmeh kabi an'anaviy tushunchalar doirasida yoritilgan; zamonaviy nazariy talqin esa nisbatan yaqinda shakllanmoqda. Shu bois mavzu dolzarb: Sharq poetikasidagi an'anaviy usullar bilan Yevropa nazariyasini qiyoslash o'zbek badiiy matnlarini chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi.

Maqolaning maqsadi – intertekstuallikning nazariy asoslarini, shakllarini va badiiy-estetik vazifalarini umumlashtirish hamda ularni Luqmon Bo'rixonning "Imom Moturidiy" romani misolida ko'rsatishdir. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tavsifiy va matniy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Intertekstuallik g'oyasining ildizi M. Baxtinning dialogizm nazariyasiga borib taqaladi.

Baxtin har bir soʻz oʻzidan oldingi va keyingi soʻzlar bilan muloqotda yashaydi, roman esa turli ovozlari (“polifoniya”) toʻqnashadigan janr, deb hisoblagan [4]. Bu qarashni 1966–1967-yillarda frantsuz-bolgar olimasi Yuliya Kristeva rivojlantirib, “intertekstuallik” atamasini fanga kiritdi. Uning fikricha, har qanday matn iqtiboslar mozaikasi sifatida quriladi va boshqa matnning oʻzlashtirilishi hamda oʻzgartirilishi hisoblanadi [1]. Z. Mamajonov ham Kristevaga tayanib, har bir matn oʻzidan avval yaratilgan matnlarning transformatsiya qilingan sitatalari majmui ekanini qayd etadi [2, B. 85].

R. Bart bu qarashni davom ettirib, matnni “madaniyatning son-sanoqsiz markazlaridan olingan sitatalar toʻqimasi” deb taʼriflagan va mualliflik hokimiyatini cheklab, oʻquvchining rolini oldinga chiqargan [5]. Adabiyotshunoslik lugʻatida ham intertekstuallik “qoʻshirnoqsiz sitata” sifatida izohlanadi [6]. Bu yondashuvga koʻra, matn maʼnosi faqat muallif niyatida emas, balki oʻquvchi anglaydigan matnlararo aloqalar tarmogʻida hosil boʻladi.

Biroq intertekstuallik gʻoyasi Kristeva va Bartdan oldin ham mavjud edi. T. S. Eliot 1919-yilda yozuvchi oʻzidan oldingi adabiy anʼana bilan aloqada boʻlgandagina oʻz ovozigacha ega boʻlishini taʼkidlagan [7]. Garold Blum esa keyingi shoirlarning avvalgilari taʼsiri bilan kurashini “taʼsir tashvishi” tushunchasi orqali tahlil qilgan [8]. Demak, matnlararo aloqa masalasi poetikada turli nom bilan uzoq vaqt davomida beri oʻrganilgan.

Intertekstuallikni bu darajada keng tushunish xavfli ham: agar barcha matnlar sitata boʻlsa, ijodkor individualligi va badiiy kashfiyot maʼnosi yoʻqoladi. Mamajonov shunga eʼtibor qaratib, tayyor fikrni aynan koʻchirish soʻz nufuzini tushirishi, ammo keltirilgan fikr izidan yangi mulohaza berilsa, “nur ustiga nur” boʻlishini yozadi [2, B. 85]. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlar intertekstuallikni ijodni inkor etuvchi emas, balki yangi maʼno yaratuvchi aloqa sifatida talqin qiladi. M. Riffatarning fikricha, oʻquvchi interteksni tanigandagina matnning sheʼriy maʼnosi toʻliq ochiladi [9].

Intertekstuallik turli darajada namoyon boʻladi. Eng ochiq shakl – iqtibos: boshqa matndan parcha qoʻshirnoq yoki izoh bilan keltiriladi. Ishora (allyuziya) esa manbani nomlamaydi, oʻquvchidan uni tanishni kutadi. Reminissensiya – manbaning ongsiz yoki yashirin aks-sadosi, parodiya va pastish – boshqa matnning shakli yoki uslubini oʻynab qayta yaratish usulidir.

J. Jenett bu hodisani kengroq – “transtekstuallik” (matnlar oʻrtasidagi har qanday aloqa) tushunchasi ostida tizimlashtirgan. U besh turni ajratadi [10]:

Tur	Mohiyati	Namuna
Intertekstuallik	Ikki yoki undan ortiq matnning bir-birida bevosita mavjudligi	Iqtibos, ishora, plagiat
Paratekstuallik	Matnning sarlavha, epigraf, soʻzboshi kabi “boʻsagʻa” unsurlari bilan aloqasi	Asarga qoʻyilgan epigraf
Metatekstuallik	Matn haqida yozilgan sharh yoki tanqid bilan aloqa	Adabiy tahlil, taqriz
Arxitekstuallik	Matnning janr va turga mansubligi	“Roman”, “doston” koʻrsatkichi
Gipertekstuallik	Keyingi matn (gipertekst)ning avvalgisiga (gipotekstga) tayanishi	Parodiya, pastish, qayta ishlash

Ingliz tilidagi keng qamrovli ishda G. Allen intertekstuallik nazariyasining Baxtindan Kristeva, Bart va Jenettgacha bo'lgan taraqqiyotini ko'rsatib, tushuncha ma'nosi turli maktablarda farqlanishini ta'kidlaydi [3]. M. Alfaro esa atamaning kelib chiqishi va rivojini tarixiy jihatdan sharhlab bergan [11]. Amaliy tahlilda ko'proq samara beradigan yo'l – konkret interteksni topib, uning badiiy vazifasini aniqlashdir.

Yevropa nazariyasi intertekstuallikni XX asrda nazariy atama sifatida shakllantirgan bo'lsa, Sharq adabiyoti matnlararo aloqani azaldan badiiy san'at darajasida qo'llab kelgan.

Mumtoz poetikada Qur'on oyati yoki hadisni asar matniga singdirish iqtibos, boshqa shoirning misrasini o'z she'riga kiritish tazmin, qissa yoki voqeaga ishora qilish talmeh deb yuritilgan. Bu san'atlar muallifga fikrini izohlash va dalillash imkonini bergan.

Atoulloh Husayniy iqtibosni Qur'on yoki hadisdan biror narsani, uning manbaga ishora qilinmagan holda, so'zga kiritish, deb ta'riflaydi [12]. Demak, Sharq poetikasida ham ishora shaklidagi, ya'ni manbasi aytilmagan intertekst yaxshi tanilgan. Bu ta'rif Bartning "qo'shtirnoqsiz sitata" tushunchasiga mazmunan yaqin turadi, biroq farq ham bor: mumtoz iqtibos muqaddas matnga tayanib, uning obro'sini asarga ko'chiradi, zamonaviy nazariya esa ko'proq matnning o'yin va ko'p ma'nolilik tomonini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, Sharq adabiyoti azaldan didaktik ruhga ega: asarda keltirilgan oyat yoki hadis ham badiiy bezak, ham ma'naviy dalil vazifasini o'taydi. Shu sababli diniy-ma'rifiy mavzudagi zamonaviy o'zbek asarlarida intertekst an'ana davomi sifatida qaraladi. Z. Mamajonov iqtibos san'ati va intertekstuallik o'rtasidagi aloqani ham shu jihatdan yoritishga urinadi [2, B. 85]. Shunday ekan, "iqtibos – intertekstuallikning milliy poetik ko'rinishi" degan xulosa asosli ko'rinadi, ammo bu masala maxsus qiyosiy tadqiqotni talab qiladi.

Luqmon Bo'rixonning "Imom Moturidiy" romani X asr boshlaridagi Samarqandning siyosiy, ijtimoiy va ma'rifiy hayotini allomaning hayoti orqali tasvirlaydi [13]. Asarda Qur'on oyatlari, hadislar va arabcha parchalar dialog, bahs-munozara va ma'ruza matniga singdirilgan. I. Tilavovanning tahlilicha, bu intertekstlar muayyan vazifalarni bajaradi [14, B. 1295–1297]. Quyida ularni shu tahlilga tayanib umumlashtiramiz.

Birinchidan, personaj nutqi va xarakterini ochish. Romanda Imom Moturidiyning yoshlikdagi do'sti Vosiq ibn Qosim "Qiyinlashtirmang, yengillashtiring" mazmunidagi hadisni tahajjud namozining farz emasligini aytishda keltiradi. Ilm izlab kelgan yigit Javodning asl maqsadini esa Imom "Kimning hijrati mol-u dunyo bo'lsa, ani topgay..." mazmunidagi hadis orqali tez anglaydi. Har ikki holatda intertekst qahramonning bilimini, donoligi va fikrlash tarzini ko'rsatadi [14].

Ikkinchidan, ma'naviy-tarbiyaviy ta'sir. Imom ma'ruzalaridan birida Oisha roziyallohu anhodan rivoyat qilingan hadisni keltirib, tinglovchilarga murojaat qiladi: "nahotki biz Rasuli akram tilga olgan o'sha ummatimiz?!" [13, B. 163]. Bu o'rinda iqtibos o'quvchiga his-hayajonli ta'sir etib, asarning pand-nasihat ruhini kuchaytiradi [14].

Uchinchidan, diniy-falsafiy munozarani dalillash. "Musibat yetgan kun" bo'limida shogirdlar "la ilaha illalloh" kalimasini aytgan kishi jannatga kiradi, degan hadisni dalil qilgan guruhga duch kelishadi. Imom iymon til bilan iqrar bo'lish va qalb bilan tasdiqlashdan iborat ekanini bayon etadi va bu qarash Abu Hanifa ta'limotiga asoslanishini ta'kidlaydi [13; 14].

Bir buxorolik mudarris esa mo'taziliylarning inson o'z amallarini o'zi yaratadi, degan da'vosiga qarshi oyatlarni (jumladan, "Alloh sizlarni ham, sig'inayotgan butlaringizni ham yaratgan" mazmunidagi oyatni) keltiradi. Imom esa insonda ixtiyor borligini hayotiy misollar bilan tushuntiradi [13, B. 180]. Bu holatda intertekst syujetdagi ziddiyatni keltirib chiqaradi va uni hal qiladi.

To'rtinchidan, asarning g'oyaviy yaxlitligini ta'minlash. Tilavova Qur'on oyatlari va hadislar "Sirli maktub", bahs sahnalari va shogirdlar suhbatida muhim o'rin tutishini, ular orqali aql va naql uyg'unligi, taqvo, adolat va iymon masalalari ochilishini ko'rsatadi [14, B. 1296–1297].

Bu misollar intertekstuallikni uch darajada tahlil qilish mumkinligini ko'rsatadi. Matn darajasida – iqtibos va ishora; syujet darajasida – ziddiyat va uning yechimi; g'oya darajasida – muallifning diniy-falsafiy qarashi va tarixiy davr ruhi. Muhimi, romandagi intertekstlar aynan ko'chirma sifatida emas, balki qahramon nutqi, vaziyat va izoh bilan bog'lanib, yangi badiiy ma'no hosil qiladi. Bu esa Mamajonov ta'kidlagan "nur ustiga nur" tamoyiliga mos keladi [2, B. 85].

Intertekstuallik Baxtin dialogizmidan Kristeva, Bart va Jenett nazariyalarigacha rivojlangan bo'lib, matnni boshqa matnlar bilan aloqada o'qishni taqozo etadi. Sharq poetikasidagi iqtibos, tazmin va talmeh san'atlari bu hodisaning milliy poetik shakllari sifatida qaralishi mumkin. "Imom Moturidiy" romani tahlili intertekstning to'rt vazifasini ko'rsatdi: qahramon xarakterini ochish, ma'naviy-tarbiyaviy ta'sir o'tkazish, diniy-falsafiy munozarani dalillash va asarning g'oyaviy yaxlitligini ta'minlash. Kelgusida mumtoz va zamonaviy o'zbek matnlarida iqtibos bilan intertekstuallikning o'zaro munosabatini qiyosiy o'rganish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Kristeva J. Word, Dialogue and Novel // Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art. – New York: Columbia University Press, 1980.
2. Mamajonov Z.A. Iqtibos san'ati va intertekstuallik xususida // Ilmiy xabarnoma. Gumanitar tadqiqot seriyasi. – Andijon, 2023. – № 5 (73). – B. 85.
3. Allen G. Intertextuality. – London: Routledge, 2000.
4. Bakhtin M. The Dialogic Imagination: Four Essays. – Austin: University of Texas Press, 1981.
5. Barthes R. The Death of the Author // Image–Music–Text. – London: Fontana, 1977.
6. Qur'onov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 408 b.
7. Eliot T.S. Tradition and the Individual Talent // The Sacred Wood. – London: Methuen, 1920.
8. Bloom H. The Anxiety of Influence. – New York: Oxford University Press, 1973.
9. Riffaterre M. Semiotics of Poetry. – Bloomington: Indiana University Press, 1978.
10. Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1997.

11. Alfaro M.J.M. Intertextuality: Origins and Development of the Concept // Atlantis. – 1996. – Vol. 18, No. 1/2. – P. 268–285.
12. Husayniy Atoulloh. Badoyi‘ us-sanoyi‘. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at, 1981.
13. Bo‘rixon L. Imom Moturidiy. – Toshkent: Yosh kuch, 2023.
14. Tilavova I.H. “Imom Moturidiy” romanida intertekstual birliklar // New Renaissance international scientific journal. – Vol. 3, Issue 5. – B. 1294–1297. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20497905>